

Мизамхан Бағлан,

*ф.ғ.к., Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘТУ*

БАСПАСӨЗДЕГІ ГРАММАТИКА ЖӘНЕ КӨПТІК КАТЕГОРИ- ЯСЫ

В статье рассматриваются проблемы функциональной грамматики и категории множественности.

The article deals with the problems of functional grammar and the category of plurality.

Тілдік жүйе функционалды жүйе. Ол өзінің қызметтерінің ішіндегі ең маңыздысы коммуникативті қызметін орындауда белгілі бір иерархиалық қағидаға негізделген болуы керек. Тілдік құбылыстарды зерттеудің функционалды аспектісі тек тілдік бірліктердің сөйлеу барысындағы белгілі мәтіндегі қызметтерін зерттеумен шектелмей, әрбір тіл деңгейіндегі бірліктердің құрылымдық қызметтерін де қарастыруды міндет тұтады.

Тілдік бірліктердің қызметі, олардың сөйлемде орын алу қағидасы мен заңдылықтары және тілдік жүйенің әр түрлі элементтерінің өзара қарым-қатынасы – функционалды грамматиканың негізгі және ең басты зерттеу нысаны болып табылады. Демек, «белгілі бір семантикалық категория негізінде тілдің барлық бірліктерінің өзара тығыз байланыста бірін-бірі ауыстыра, толықтыра отырып, жалпы тілдік категорияларды қалыптастыру заңдылықтарын ашуды функционалды грамматика өзіне мақсат етеді» [1,456].

Мұнда айта кетер бір жайт, қандай да болмасын семантикалық категория семантикалық өріс деңгейін құрастыра алады. Мұнда семантикалық өріс – тілдік элементтердің бар белгілерінің жан-жақты көрінуін қамтамасыз ететін тәсілдердің бірі

ретінде танылады. Кез келген тілдік құбылысқа тән функционалды-семантикалық өріс аясын Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельстер мынандай белгілер бірлігімен анықтайды:

- тілдің түрлі деңгейлеріне жататын өзара жүйелі қарым-қатынастағы тілдік инвентарлардың болуы;
- конституенттердің бәріне тікелей-жанама түрде қатысты ортақ мағынаның болуы;
- семантикалық өріске тән жалпы мағынаның кем дегенде екі нұсқасының болуы;
- өріс құрамының бірыңғай болмай, күрделі болып келуі [2,96?].

Ал функционалды-семантика мәселесіне келер болсақ, бұл жөнінде А.В. Бондарко былай дейді: «Функционально-смантическим мы называем категории, у которых план содержания образуют понятия, аналогичные понятиям, выражаемым категориями грамматическими, а план выражения представлен языковыми средствами, относящимся к разным уровням языка» [3,56.]. Ғалымның бұл түсініктемесі бойынша тілдік көрсеткіштердің ортақ категориялық семантикасын анықтайтын функционалдық, семантикалық мәртебесі бірінші орынға шығады. Мәселені осындай бағытпен зерттеу, тілдік категория мазмұнын ашу – қазақ және ағылшын тілдерінің көптік категориясының сипатын, қызметін ашуда басты рөл атқарады.

Грамматикалық талдауға келер болсақ, функционалды грамматика үшін талдаудың мазмұннан формаға қарай болуы ең басты қағида. Дегенмен де, мұндай сипат функционалды грамматика үшін тұрақты және шартты түрде болады десек қателескен болар едік. Грамматикалық сипаттау тек формадан мазмұнға бағытталған кезде ғана талдауға негізделуі мүмкін. Қалай дегенмен де, ол тілдегі грамматикалық бірліктердің қызмет ету заңдылықтарын зерттеуге бағытталған жағдайда да функционалды болып табылады. Сондықтан да, функционалды грамматика «сөйлем мағынасын білдіруге ат салысатын әр түрлі тілдік элементтермен қатар грамматикалық бірліктердің қызмет жасау заңдылықтарын сипаттауға және зерттеуге негізделген, талдауды тек форма-мағына деңгейінде емес, мағына-форма деңгейінде алып қарайтын грамматика» ретінде танылады [4,56.].

Олай болса, функционалды грамматиканың зерттеу нысаны грамматикалық бірліктердің қызметі болған жағдайда, егер грамматикалық тәсілдердің және олармен іс-әрекетке түсуші басқадай тілдік элементтердің қызметіне белгілі бір деңгейде талдау жасалса, сондай-ақ, контекстпен тілдік жағдайға және олардың грамматикалық бірліктермен өзара қатынасына кең көңіл бөлінсе, грамматикалық категорияны тілдік жүйе деңгейінде ғана зерттеп қоймай, коммуникация кезінде

қойылатын талаптарға да талдау барысында көңіл бөлген жағдайда функционалды грамматиканың ерекшелігі айқын көрінеді.

Демек, грамматиканың негізгі салаларының бірі ретінде функционалды грамматиканың мақсаты – сөйлем мағынасын білдіруші әр түрлі тілдік деңгейдегі элементтер мен грамматикалық бірліктердің қызмет ету құбылысын анықтап, саралау. Ал тілдің функционалдылығын зерттеу дегеніміз – салғастырылушы тілдердегі грамматикалық тәсілдерді зерттеумен ғана шектелмейді, ол тілдік бірліктердің тілдік қатынас кезіндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындаумен қатар, олардың қандай әдіс-тәсілдер арқылы қызмет ететіндігін де қарастырады.

Функционалды қағида – ұйымдасқан тілдік негізде жатыр. Тіл – жүйелі, өзіндік құрылымы бар құрал ғана емес, тілдің функциялық процессіндегі тіл дамуының нәтижесі. Олай болса, салғастырмалы функционалды грамматика төмендегі қағидаларға сүйенеді: семантикалық мағына генетикалық жағынан алыс болып келетін және типологиялық тұрғыда бір-біріне қайшы тілдерге тән ерекшеліктерін анықтауға жол ашып, тілдік категория жүйесінде кездесетін айырмашылықтарды салыстырудың ең тиімді жолы болып табылады.

Отандық ізденушілер А.Б. Салқынбай [5], Б. Қапалбековтар [6] функционалды грамматикада зерттелетін семантикалық белгілер талдаудың: 1) контекстің ең аз деген көлемінде грамматикалық форманың жеткізіп тұрған негізгі мағынасын анықтау; 2) ұқсас мағынаны жеткізу үшін белгілі формадан басқа қолданыла алатын тілдік тәсілдерді анықтау. Бұл сатыда талдау семантикадан оның берілу формасына қарай жүріледі; 3) тілдік тәсілдердің көмегімен айқындалатын мағыналық бөліктердің өзгеруін яғни нұсқаларын анықтау сияқты сатыларынан өту қажет деген пікірді ұстанады.

Ал, көптік категориясы теориясына келер болсақ, аталмыш теорияның Аристотель ілімдерінен бастау алатындығы белгілі. Бұл теория көп жағдайда математикалық ұғыммен сабақтасып жатады. Осыған байланысты математикалық мәселелерді шешу мақсатымен әр түрлі құрылымдар пайда болды, «сан», «мөлшер», «көптік» сияқты ұғымдар қалыптасты. Ал объективті дүниеден орын алған шындық яғни зат, құбылыс, қимыл және оның түрлі сапа белгілері жеке және көптік түрде кездесетіні белгілі. Белгілі кеңістікте, мезгілде танылған, орын алған құбылыс, зат, қимыл әрекет бірде жекелік мағынада танылса, бірде көптік мағынада орын алатындығы белгілі. Осыдан жекелік, көптік ұғымдары қалыптасты. Таным процессіне қатысты бұл ұғымдар ойлау, пайымдау әрекеттерімен тығыз байланысты бо-

лып келеді. Сол себептен де, тіл мен танымның, грамматика мен логиканың арақатынасын ашу мақсатымен лингвистердің қызыға көңіл бөлетін категорияларының бірі болып табылатын көптік категориясының тілдегі көрінісі математикалық ұғыммен астасып жатады.

Аталмыш категория көптеген ғылымдардың басты зерттеу нысаны болып табылады. Өйткені көптік категориясы салыстыруға негізделген, ал қандай-да бір нәрсенің мөлшері, көлемі, салмағы, саны т.б. сипаттары басқа затпен салыстыру арқылы анықталатыны белгілі. Сонымен қатар, көптік категориясы жекелік-көптік, белгілілік-белгісіздік функционалды-семантикалық категориялармен өзара сабақтас келеді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, көптік категориясы лингвистика саласының да негізгі зерттеу мәселелерінің бірі болып саналады. Н.И. Кондаков өзінің «Логикалық сөздігінде» көптік ұғымына былайша анықтама береді: «Множество – это самое широкое по объему понятие математики и математической логики, т.е. категория, а для категории нельзя найти более широкое, т.е. родовое понятие, в которое «множество» входило бы в качестве вида» [7,586.].

Дегенмен, математикадағы немесе философиядағы сандық ұғым тілдегі сандық ұғыммен бірдей емес. Себебі, «тілдегі сандық ұғым - өзіндік грамматикалық формасы бар, белгілі бір грамматикалық тәсіл арқылы берілген, тілдік құрылымға негізделген таза грамматикалық категория» [3].

Жалпы алғанда математикадағы көптік ұғымын лингвистикада сол қалпымен қолдану мүмкін емес. Себебі, тілде заттар үнемі дерлік бір мағынада беріле бермейді, кей жағдайда олар деректі болса, ал басқа жағдайда дерексіз болып келеді, яғни сөздер өз мағыналарын өзгертуге қабілетті. Олай болса, лингвистикалық көптік категориясының математикалық көптік категориясынан айырмашылығы – ол адамдардың қоршаған ортаны, ондағы құбылысты, объективті шындықты өздерінің санасына, ұғымына, тәжірибесіне, көзқарасына қарай қабылдауына байланысты.

А.В.Бондарко сандық категориясын біріншіден, сандық категориясының тілдегі көрінісін білдіретін семантикалық категория ретінде, екіншіден, осы семантикалық категорияға негізделетін квантативтік деңгейі тілдік құралдардың топтамасынан айқындалатын функционалды-семантикалық өріс ретінде қарастыра отырып, оның негізіне зат есімнен болған сандық мағынаны, шет аймағына сан есімдік тіркестерге, адъективті адвербиалды сандық қатынастарды жатқызады [8, 161б.].

Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельстер көптік өрісін білдіруші тәсілдерді лексикалық және грамматикалық өрістер деп сипаттай отырып, көптік шағын өрісін а) жекелік (нөлдік) формадағы және ә) көптік формадағы көптік шағын өрісі деп бөліп көрсетеді. Олардың көрсетуінше, көптік шағын өрісінің негізгі доминанты яғни негізі – айқын түрде берілетін көптік жалғаулар. Ал шет аймағы – сын есімдер, үстеу, есімдік және т.б. көптік ұғымды білдіретін сөз таптары [2,156.].

Сонымен, көптік категориясының функционалды-семантикалық өрісі бірде белгілі бір доминант арқылы беріліп, эксплицитті жағдайда берілсе, бірде партитивтік, кеңістіктік және тағы басқа жағдайлар арқылы имплицитті түрде беріледі екен.

Функционалды-семантикалық талдауда қашан да тірек етіп белгілі бір грамматикалық категория алынады, барлық түйін соған негізделеді, оның семантикасы мен қызметіне сүйенеді. Көптік категориясының негіз болар осындай көрсеткіші – көптік мағынасы. Сондықтан, жұмысымызда осы айтылған ой-пікірлерді басшылыққа ала отырып, көптік шағын өрісінің негізі ретінде морфологиялық тәсілдерді қарастырамыз. Көптік мағынаның эксплицитті айқын көрсеткіштерінің қолданылу аясы имплицитті көрсеткіштерден кең. Дегенмен, көптік категориясының функционалды-семантикалық өрісі тек эксплицитті көрсеткіштердің қызметі, мағынасы аясында шектелмейтіндігі белгілі. Сол себептен, көптік шағын өрісінің шет аймағы ретінде имплицитті түрде, іс-әрекеттің қайталануы, партитивті тәсілдер арқылы берілетін көптік мағынасын білдірудің лексикалық және синтаксистік тәсілдері қарастырылмақ.

1. Ахметжанова З.К. Принцип сопоставительного и функционального исследования казахского и русского языков. Дисс. д.фил.н. Алматы, 1990

2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969

3. Бондарко А.В. Система времен русского глагола. Автореф. дисс. д.фил. н. Л., 1968

4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: персональность. Залоговость. Л., 1991

5. Салқынбай А.Б. Функционалды грамматика очерктері. Алматы, 2003

6. Қапалбеков Б. Грамматикалық және семантикалық категориялардың тілдегі көрінісі // ҚРБЖҒМинистрлігі ҒА Хабарлары. Алматы, №1 2004

7. Кондаков Н.И. Логический словарь справочник. М., 1975

8. Бондарко А.В. Количественность. Вступительные замечания//

Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. СПб., 1996